Αρχαιολογική Έρευνα Κυμισάλας: Εκεί που το φυσικό περιβάλλον αγκαλιάζει τον αρχαίο πολιτισμό

Στην Κυμισάλα, κάτω από τη σκιά του Αταβύρου και του Ακραμίτη, σε έναν τόπο που ακόμη διατηρεί αλώβητη την παρθένα φύση του, κρύβονται τα κατάλοιπα του αρχαίου Δήμου των Κυμισαλέων της Ρόδου. Ευρισκόμενος στη νότια εσχατιά της αρχαίας Καμιρίδος Χώρας, και υπαγόμενος διοικητικά στην άλλοτε κραταιή Κάμιρο, ο Δήμος των Κυμισαλέων φαίνεται πως κατοικείτο αδιάλειπτα, τουλάχιστον από τον 7ο αι. π.Χ., μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα (6ος αι.).

Η περιοχή της Κυμισάλας, ορεινή, πυκνά δασωμένη και γεμάτη άγρια ομορφιά, βρίσκεται περίπου 70 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της πόλης της Ρόδου, στα όρια της Δημοτικής Ενότητας Αταβύρου **(εικ. 1)**. Μικρά εύφορα λεκανοπέδια, λόφοι, κοιλάδες και ένα απέραντο δάσος **(εικ. 2)**, δημιουργούν ένα τοπίο εξαιρετικού φυσικού κάλλους, στο οποίο δεσπόζει ο επιβλητικός Ακραμίτης, σιωπηλός και πανάρχαιος φύλακας μιας πολιτισμικής κληρονομιάς ανυπολόγιστης αξίας.

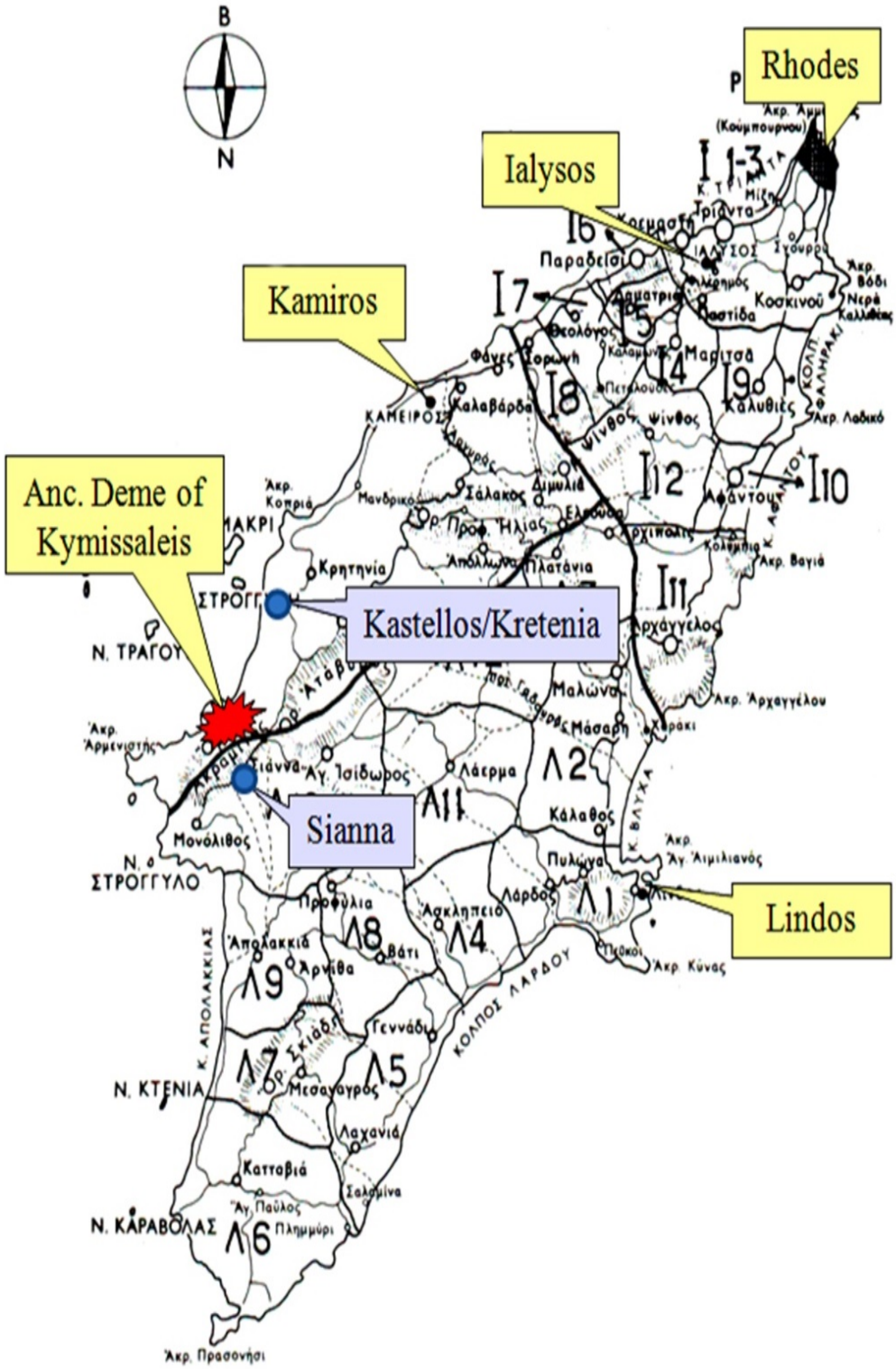

Εικ. 1. Η θέση του αρχαίου δήμου των Κυμισαλέων

Εικ. 2. Η περιοχή της Κυμισάλας, από τον Ακραμύτη

Από το 2006 στην περιοχή της Κυμισάλας διεξάγεται συστηματική αρχαιολογική έρευνα από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου (διευθυντής: καθηγητής Μανόλης Ι. Στεφανάκης) και την Εφορεία Αρχαιοτήτων (διευθύντρια: Δρ. Βασιλική Πατσιαδά), με σκοπό τον εντοπισμό των διάσπαρτων μνημείων και αρχαιολογικών θέσεων της Κυμισάλας, τη συστηματική ανασκαφή των σημαντικότερων από αυτά και, μεσοπρόθεσμα, την ανάδειξη του χώρου.

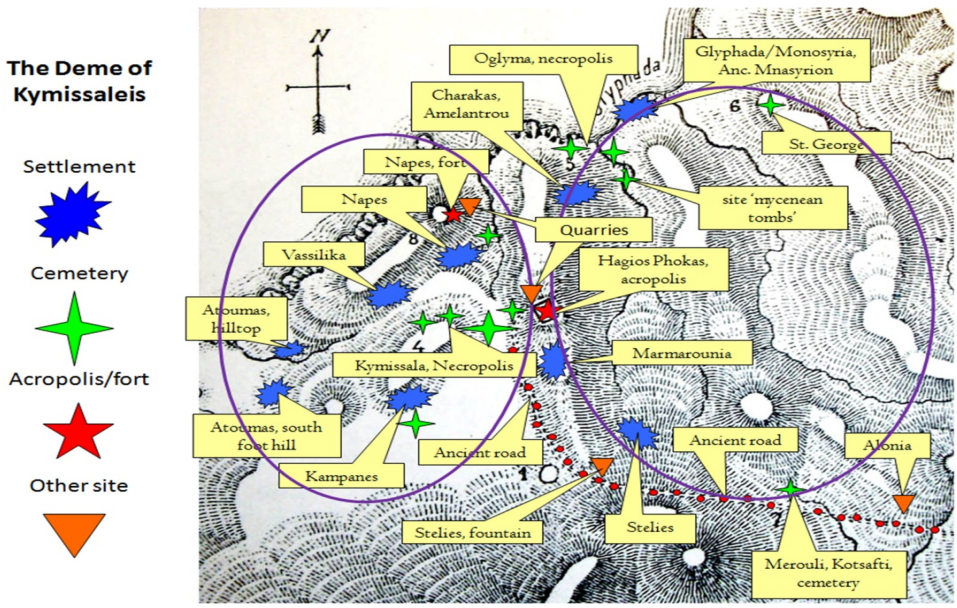

3. Χάρτης του δήμου Κυμισαλέων

Η έρευνα έχει καταδείξει ότι η έκταση που καταλαμβάνουν σήμερα οι αρχαιότητες ξεπερνά τα 10.000 στρέμματα και περιλαμβάνει **(εικ. 3)** ακρόπολη, μικρό οχυρό, τουλάχιστον έντεκα εγκαταστάσεις/οικισμούς, δύο μεγάλες νεκροπόλεις και άλλα πέντε τουλάχιστον μικρότερα περιφερειακά νεκροταφεία. Μέσα σε αυτή την τεράστια έκταση αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, η οποία ερευνήθηκε συστηματικά με περιοδείες –κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες λόγω της πυκνής δασώδους

βλάστησης και των δυσκολιών που δημιουργεί η ορεινή γεωμορφολογία του τόπου– και χαρτογραφήθηκε, επιλέχτηκαν η ακρόπολη και η κεντρική νεκρόπολη για τη διενέργεια συστηματικότερης ανασκαφικής έρευνας.

Η Ακρόπολη

Ο λόφος του Αγίου Φωκά αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα του Δήμου των Κυμισαλέων και δεσπόζει στην περιοχή. Μετά από 20λεπτη ανάβαση στην πυκνά δασωμένη και βραχώδη δυτική πλαγιά του λόφου και αφού προσπεράσει τα αρχαία λατομεία **(εικ. 4)**, ο επισκέπτης βλέπει να ξεπροβάλλουν μπροστά του εντυπωσιακά τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου, που περιέτρεχε την ακρόπολη και ο οποίος χρονολογείται στο 4ο αι. π.Χ.. Ένα τμήμα του στη δυτική πλευρά, το οποίο σώζεται σε μήκος περίπου 18 μ. και σε ύψος που φθάνει σε κάποια σημεία έως και τα 3 μ., είναι ιδιαίτερα φροντισμένο **(εικ. 5)**, καθώς πρόβαλλε ακριβώς κάτω από το ναό της κορυφής και ήταν ορατό τόσο από το λεκανοπέδιο της Κυμισάλας, τον οικισμό στη θέση Καμπάνες και το δυτικό τμήμα της νεκρόπολης, όσο και από τους οικισμούς στις θέσεις Βασιλικά και Νάπες.

Εικ. 4. Το αρχαίο λατομείο

Στο κατώτερο τμήμα του είναι κτισμένο με μεγάλους λίθους, οι οποίοι έχουν περισσότερες από τέσσερεις πλευρές («πολυγωνικό σύστημα» δόμησης) και στο ανώτερο τμήμα, με λίθους που φέρουν μεν ορθογώνιους αρμούς, χωρίς όμως οι δόμοι να είναι ισοϋψείς, ούτε οι λίθοι ισομήκεις («ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα»). Οι δόμοι της ανώτερης σειράς είναι διακοσμημένοι με εγχάρακτη διακόσμηση με σειρές ρόμβων, διχτυωτό και σειρές τεθλασμένων γραμμών.

Εικ. 5. Ο οχυρωματικός περίβολος

Διασχίζοντας κανείς τα τείχη, φτάνει στο πλάτωμα της κορυφής όπου κείτονται τα κατάλοιπα ενός μικρού ελληνιστικού ναού του 3ου-2ου αι. π.Χ. **(εικ. 6)**. Το κτίριο, με εξωτερικές διαστάσεις 13,50 μ. μέγιστο μήκος και 5,80 μ. μέγιστο πλάτος, έχει προσανατολισμό ανατολή-δύση, με είσοδο στα ανατολικά και αποτελείται από πρόναο και κυρίως ναό. Οι μακριοί τοίχοι του ναού, τόσο στην πρόσοψη όσο και στον πίσω τοίχο, έχουν ημικυκλικές απολήξεις σχηματίζοντας ένα είδος παραστάδων στις τέσσερεις εξωτερικές γωνίες του κτηρίου. Οι ημικυκλικές αυτές απολήξεις στην πρόσοψη φέρουν ίχνη κατακόρυφων γλυφών, που ίσως παραπέμπουν σε ημικίονες. Η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος ο ναός είναι ακόμη άγνωστη, με την Άρτεμη και τη Δήμητρα να έχουν στο παρελθόν διεκδικήσει τη λατρεία.

Εικ. 6. Ελληνιστικός ναός

Οι οικισμοί

Εικ.7. Ο οικισμός των Βασιλικών

Με την ακρόπολη στο λόφο του Αγίου Φωκά επικοινωνούν οπτικά οι δέκα από τις έντεκα μέχρι σήμερα εντοπισμένες εγκαταστάσεις (οικισμοί), που φαίνεται πως ανήκαν στο Δήμο των Κυμισαλέων: οι θέσεις Βασιλικά, Νάπες, Χάρακας, Γλυφάδα/Μονοσύρια (πιθανότατα το αρχαίο *Μνασήριον* που αναφέρει ο Στράβωνας, επίνειο των Κυμισαλέων), Στελιές, Μαρμαρούνια, Καμπάνες, Ατουμάς. Σε όλες τις θέσεις υπάρχουν εκτεταμένα οικιστικά κατάλοιπα.

Ο οικισμός στα Βασιλικά είναι ο μεγαλύτερος και ο πλέον ενδιαφέρων (**εικ. 7**), καθώς σώζονται κατακρημνισμένα πολλά οικοδομήματά του, διατηρούνται στη θέση τους ισχυροί τοίχοι πολυγωνικής τοιχοποιίας, ενώ μπορεί κανείς να διακρίνει υποτυποδώς και το πολεοδομικό σχέδιο του οικισμού.

Εικ. 8. Ο περίβολος των Βασιλικών

Ένας εκτεταμένος ελεύθερος χώρος ξεχωρίζει, καθώς περικλείεται από ισχυρό περίβολο (**εικ. 8**). Στα βορειοδυτικά του διαμορφώνονται δωμάτια και κατά μήκος της ανατολικής του πλευράς επιμήκης στενός διάδρομος. Αμέσως βόρεια του περιβόλου εκτείνονται σειρές δωματίων από οικίες που τις χωρίζει δρόμος με κατεύθυνση από

ανατολή προς δύση. Δεύτερος δρόμος, κάθετος προς τον προηγούμενο, διέρχεται ανατολικότερα. Οι τοίχοι των κτισμάτων σώζονται σε μερικά σημεία σε αρκετό ύψος, ενώ σε διάφορα σημεία διατηρούνται στη θέση τους παραστάδες θυραίων ανοιγμάτων και κατώφλια, μάρτυρες ενός ακμάζοντος και πυκνοκατοικημένου άλλοτε οικισμού, ο οποίος εκμεταλλευόταν το μικρό αλλά εύφορο λεκανοπέδιο του Βασιλικού που εκτείνεται στα νοτιοδυτικά του.

Η κάτοψη και η διάταξη των κτισμάτων, καθώς και ο χαρακτήρας τους δεν μπορούν να προσδιοριστούν ακριβέστερα, γιατί καλύπτονται από εκτεταμένους λιθοσωρούς.

Όταν το 1854 ο γάλλος περιηγητής Victor Guérin, επισκέφτηκε τον χώρο και άκουσε το όνομα Βασιλικά, έφερε συνειρμικά στο νου του βασιλικές κατοικίες και υπέθεσε πως επρόκειτο για την κατοικία των αρχαίων βασιλέων της Καμίρου. Αυτή η ρομαντική άποψη βρήκε μεγάλη απήχηση στους ντόπιους, δημιουργώντας το νεότερο θρύλο του «βασιλιά Κυμισαλέα» και των θησαυρών του. Όπως διατυπώνει και ο Ιταλός αρχαιολόγος Maiuri: «*το βασιλικό όνομα (της θέσης) και ο μύθος ενός βασιλικού ανακτόρου με ολόχρυσους θησαυρούς πρόβαλλε από ένα ωραίο τείχος, τετραγωνισμένων ογκολίθων, κατάπληξη κάθε βοσκού και οδοιπόρου, παρακινουμένου να συγκρίνει την ξέσκεπη στέγη του καλυβιού του με τα θαυμάσια εκείνα κράσπεδα*».

Οι νεκροπόλεις

Εικ. 9. Άποψη της Νεκρόπολης

Δίπλα στους οικισμούς αναπτύσσονται νεκροταφεία, με την κεντρική νεκρόπολη να είναι μακράν το μεγαλύτερο και πιο ενδιαφέρον. Εκτείνεται στην κοιλάδα που δημιουργείται ανάμεσα στους λόφους του Αγίου Φωκά και της Κυμισάλας, ενώ καλύπτει και τη βόρεια και τη δυτική πλευρά του τελευταίου (**εικ. 9**).

Η έντονη, δυστυχώς, αρχαιοκαπηλική, αλλά και τυχοδιωκτική αρχαιολογική δραστηριότητα στο χώρο της κεντρικής νεκρόπολης, από τα μέσα κυρίως του 19ου αι. μέχρι και τα τελευταία χρόνια, έχει απομακρύνει μεγάλη ποσότητα τεχνουργημάτων και έχει καταστρέψει πολλές εκατοντάδες τάφων, στερώντας μας σημαντική γνώση

για τον πολιτισμό και την ιστορία του αρχαίου δήμου των Κυμισαλέων.

Εικ. 10. Θαλαμοειδής λαξευτός τάφος με προθάλαμο

Εικ. 11 Διπλός ταφικός θάλαμος

Εικ. 12. Υπέργειο ταφικό μνημείο

Οι τάφοι είναι κατά κύριο λόγο θαλαμοειδείς, λαξευμένοι στον φυσικό βράχο, έχουν ένα προθάλαμο ή δρόμο με σκαλοπάτια, έναν **(εικ. 10)** ή δύο ταφικούς θαλάμους (**εικ. 11**) και διατάσσονται σε σειρές, κλιμακωτά στις πλαγιές των λόφων Δε λείπουν και τα υπέργεια ταφικά μνημεία, κτιστές επιτάφιες κατασκευές **(εικ. 12)**, ισοδομικής τοιχοδομίας, στις οποίες ίσως εδράζονταν ορθογώνια βάθρα, διακοσμημένα με κυμάτια, πεσμένα σήμερα εμπρός από τους τάφους.

Εικ. 13. Επιγραφική μαρτυρία

Ανάμεσά τους υφίστανται και επιγραφές, μνημεία αιώνια επιφανών ανδρών και γυναικών. *Εδώ τάφηκε ο ΚΑΛΙΠΠΟΣ, εδώ και ο Κυμισαλέας ΔΑΜΑΓΟΡΑΣ ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ, μαζί με τη γυναίκα του τη ΧΡΥΣΩ, κόρη του ΝΙΚΑΣΑΓΟΡΑ από την Κρυασσό της Καρίας* **(εικ. 13)**.

Από το αρχαϊκό τμήμα της κεντρικής νεκρόπολης προέρχεται η περίφημη στήλη της Κυμισάλας **(εικ. 14)**, ένα επιτύμβιο σήμα από ασβεστόλιθο, που σώζεται σε ύψος 83 εκ. Έχει τη μορφή χοντρού δίσκου πάνω σε πεσσό και επιστέφεται στην κορυφή της από έναν ορθογώνιο πλίνθο, πάνω στον οποίο στηριζόταν κάποιο επιπρόσθετο στοιχείο. Στον δίσκο απεικονίζονται, σε αβαθές εσώγλυφο, έξι πτηνά εντός οδοντωτού εγχάρακτου κοσμήματος που περιτρέχει ολόκληρη την πλευρά, ενώ ένας μεγάλος εξάφυλλος ρόδακας και ένας μικρότερος εννεάφυλλος, εντός αντίστοιχου οδοντωτού κοσμήματος, υπάρχουν στην άλλη πλευρά. Πρόκειται για ένα από τα πρωιμότερα σωζόμενα μνημεία της νεκρόπολης, που φαίνεται να έχει ομοιότητες με έναν τύπο πήλινων ειδωλίων, τα οποία κοσμούσαν μυκηναϊκές λάρνακες από την Τανάγρα.

Εικ. 14. Η στήλη της Κυμισάλας

Εικ. 15. Σύνολα κεραμικής από ασύλητους τάφους

Στον ίδιο χώρο, πιθανότατα, εντοπίστηκαν για πρώτη φορά και μια ιδιαίτερη κατηγορία κυλίκων, του πρώτου μισού του 6ου αι. π.Χ., που χάριν του όμορου σύγχρονου οικισμού των Σιαννών, καταγράφηκαν στην ιστορία της τέχνης ως οι

περίφημες κύλικες τύπου «Σιάννα».

Οι μέχρι σήμερα έρευνες στην κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας έχουν πετύχει να προσδιορίσουν τη χρήση της από τους αρχαϊκούς χρόνους (7ος αι. π.Χ.) μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα (4ος-6ος αι.), κυρίως μέσα από σύνολα κεραμικής που προέρχονται από ασύλητους τάφους **(εικ. 15)**, όσο και από κατάλοιπα σύλλησης.

Για την καλύτερη και πιο ολοκληρωμένη διεξαγωγή της έρευνας, ένας αριθμός Μνημονίων, έχουν υπογραφεί ανάμεσα στο τμήμα Μεσογειακών Σπουδών και άλλων ιδρυμάτων εκτός από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου –η οποία είναι ισότιμος εταίρος: τη Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (2007 έως σήμερα) και το Εργαστήριο Παπυρολογίας και Επιγραφικής του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Κρήτης (2011 έως σήμερα), ενώ μέλη του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Νικόλαος Κοπέρνικος στο Toruń της Πολωνίας και το Ινστιτούτο Αρχαιολογίας και Εθνολογίας της Πολωνικής Ακαδημίας Επιστημών, στο Łódź, συμμετέχουν στην έρευνα από το 2009, στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος για τη Στήριξη της Εκπαίδευσης, της Κατάρτισης, της Νεολαίας και του Αθλητισμού στην Ευρώπη, Erasmus και Erasmus Plus.

Η αρχαιολογική έρευνα Κυμισάλας έχει έναν ιδιαίτερο εκπαιδευτικό χαρακτήρα, ως Πανεπιστημιακή Ανασκαφή στην οποία εκπαιδεύονται πολλοί φοιτητές και φοιτήτριες της Κατεύθυνσης Αρχαιολογίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών και άλλων συνεργαζόμενων ιδρυμάτων της ημεδαπής και της αλλοδαπής (**εικ. 16-18**). Οι συμμετέχοντες/ουσες αναλαμβάνουν ρόλους αρχαιολόγων, πάντα υπό την καθοδήγηση των διευθυντών της ανασκαφής ή έμπειρων επιστημονικών συνεργατών, με σκοπό, μετά το πέρας μιας ανασκαφικής περιόδου να έχουν αποκτήσει εμπειρίες που θα τους επιτρέπουν να αντιληφθούν επαρκώς το ρόλο, τη σημασία, αλλά και την τυπική διαδικασία μιας ανασκαφής, προσόντα απαραίτητα για τον κάθε εν δυνάμει αρχαιολόγο.

Εικ. 16-18. Εργασία στο πεδίο

Το φυσικό περιβάλλον

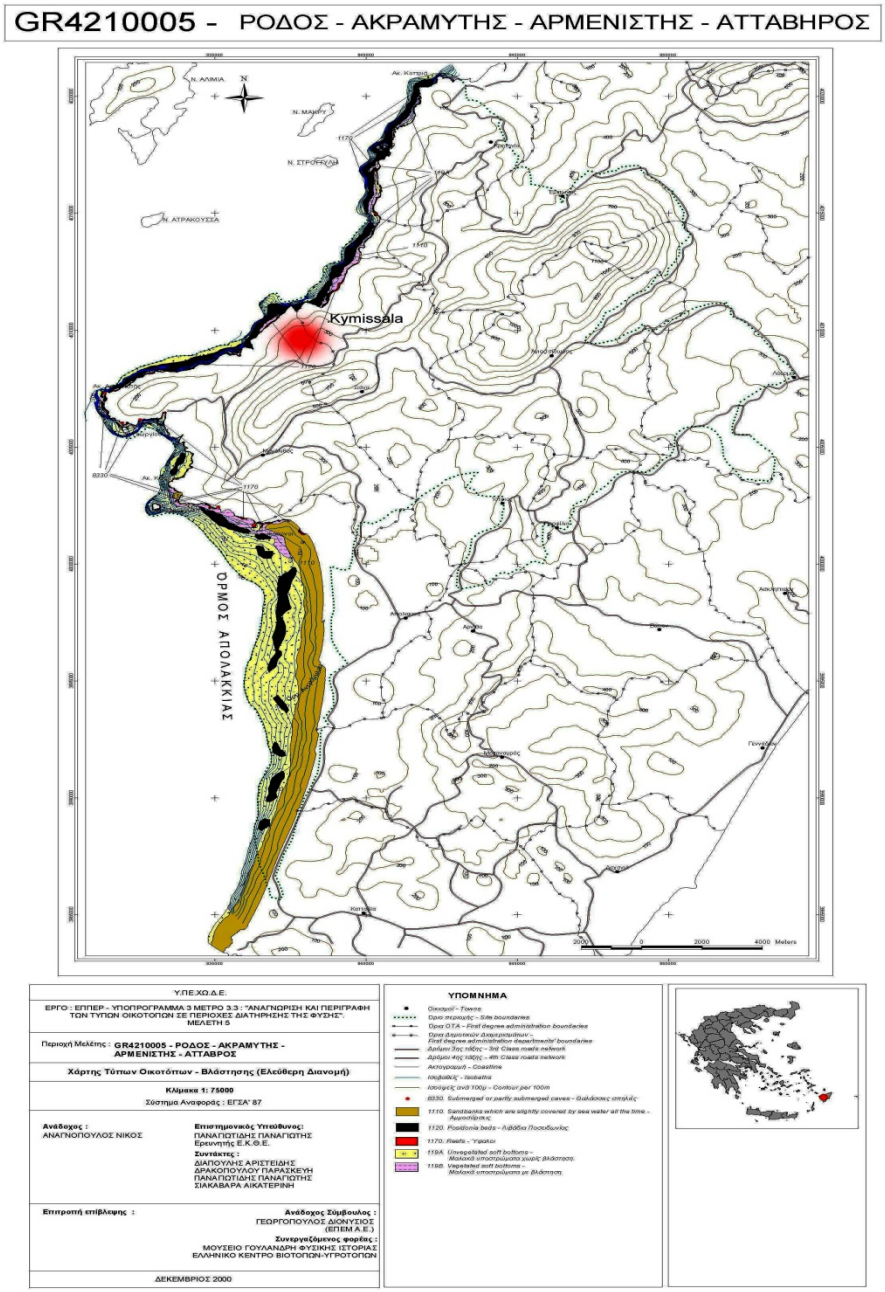

Εικ. 19. Ο χάρτης της περιοχής Natura

Η περιοχή βέβαια δεν παρουσιάζει μόνο τεράστιο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Οι αρχαιολογικές θέσεις του Δήμου των Κυμισαλέων βρίσκονται στο κέντρο της περιοχής «Ακραμίτης–Αρμενιστής–Ατάβυρος», η οποία έχει ενταχθεί στο Ευρωπαϊκό δίκτυο οικοτόπων «Natura 2000» (κωδικός GR 4210005) **(εικ. 19)** και προστατεύεται ως Μνημείο της Φύσης. Σε αυτή την κατηγορία κηρύσσονται εκτάσεις, δημόσιες ή μη, που παρουσιάζουν παλαιοντολογικό, γεωμορφολογικό και ιστορικό ενδιαφέρον, καθώς και συστάδες δέντρων ή δέντρα και σπάνια είδη φυτών που έχουν ιδιαίτερη βοτανική, φυτογεωγραφική, αισθητική και ιστορική σημασία.

Η συγκεκριμένη προστατευόμενη περιοχή της Ρόδου καλύπτει πάνω από

δεκαεπτά χιλιάδες εκτάρια, καταλαμβάνει το νοτιοδυτικό τμήμα της Ρόδου και περιλαμβάνει την ορεινή έκταση του Αταβύρου, του Ακραμίτη, την έκταση γύρω από τον ποταμό Σιανίτη και την παράκτια έκταση από τον κόλπο του Παπαγιώργη έως το ακρωτήριο Αρμενιστής και νότια έως τον κόλπο της Απολακκιάς. Μέσα σε αυτήν την έκταση απαντούν πολλοί τύποι οικοτόπων, από τα υποθαλάσσια λιβάδια, τις αμμουδιές με αμμοθίνες και τις φωκοσπηλιές, μέχρι τα πευκοδάση **(εικ. 20)** και τα αυτοφυή κυπαρισσοδάση. Οι εναλλαγές, που παρουσιάζει το τοπίο, και το θαυμάσιο ανθρωπογενές περιβάλλον, με τους παραδοσιακούς οικισμούς και τις δραστηριότητες των κατοίκων, καθιστούν την περιοχή μοναδική.

Εικ. 20. Φυσικό τοπίο

Αυτό το συγκριτικό πλεονέκτημα της περιοχής, σε συνδυασμό με την ανάδειξη των αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων της Κυμισάλας, θα μπορούσε να οδηγήσει σύντομα στη δημιουργία ενός μοναδικού αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου, το οποίο θα διασφαλίσει τη φυσιογνωμία της περιοχής, θα αναδείξει τα ιδιαίτερα πολιτισμικά, φυσικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του τόπου και θα επιφέρει μια ήπια, αειφορική και βιώσιμη ανάπτυξη την ημιορεινή περιοχή του Ακραμίτη.

Το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και η Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, η συνεργαζόμενη Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και η Τοπική Αυτοδιοίκηση συνεργάζονται αρμονικά και στοχευμένα στην περιοχή με στόχο την ανάδειξη και προστασία των αρχαιοτήτων, αλλά και τη δημιουργία βασικών υποδομών για την ίδρυση ενός αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου στο μέλλον. Κεντρικός άξονας αναφοράς θα είναι το τρίπτυχο Ακρόπολη-Νεκρόπολη-Πόλη, ενώ προτείνεται και η ανάπτυξη αειφόρων δράσεων, βασισμένων, αφενός σε ένα εκτεταμένο υπαίθριο αρχαιολογικό μουσείο (που θα απαρτίζεται από διάφορες σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία της περιοχής) και αφετέρου θέσεις περιβαλλοντικού και οικολογικού ενδιαφέροντος, που θα διασυνδέονται μεταξύ τους με περιπατητικά μονοπάτια.

Στο πλαίσιο αυτό η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου χρηματοδότησε το έργο

«Ανάδειξη της ακρόπολης του Αγίου Φωκά και διασύνδεσή της με τη νεκρόπολη της Κυμισαλας», το οποίο θα υλοποιηθεί μέσα από μια προγραμματική σύμβαση μεταξύ του Πανεπιστημίου Αιγαίου, του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου. Πέραν των ερευνητικών και ακαδημαϊκών προεκτάσεων το εν λόγω έργο αποτελεί στην πραγματικότητα την πρώτη φάση δημιουργίας υποδομών για την ανάδειξη του αρχαιολογικού και φυσικού πλούτου της περιοχής, αφού σκοπός του είναι ο καθαρισμός των τειχών της ακρόπολης από την βλάστηση, η ανασκαφή δύο ιερών χώρων στην περιοχή της ακρόπολης και η διασύνδεση της αρχαιολογικής θέσης των Μαρμαρουνιών με τα προαναφερθέντα ιερά, την ακρόπολη του Αγίου Φωκά και στη συνέχεια τα λατομεία στη δυτική κλιτύ του λόφου και τη νεκρόπολη της Κυμισάλας, μέσω ενός περιπατητικού μονοπατιού με προδιαγραφές εγκεκριμένες από το ΥΠΠΟΑ (**εικ. 21**).

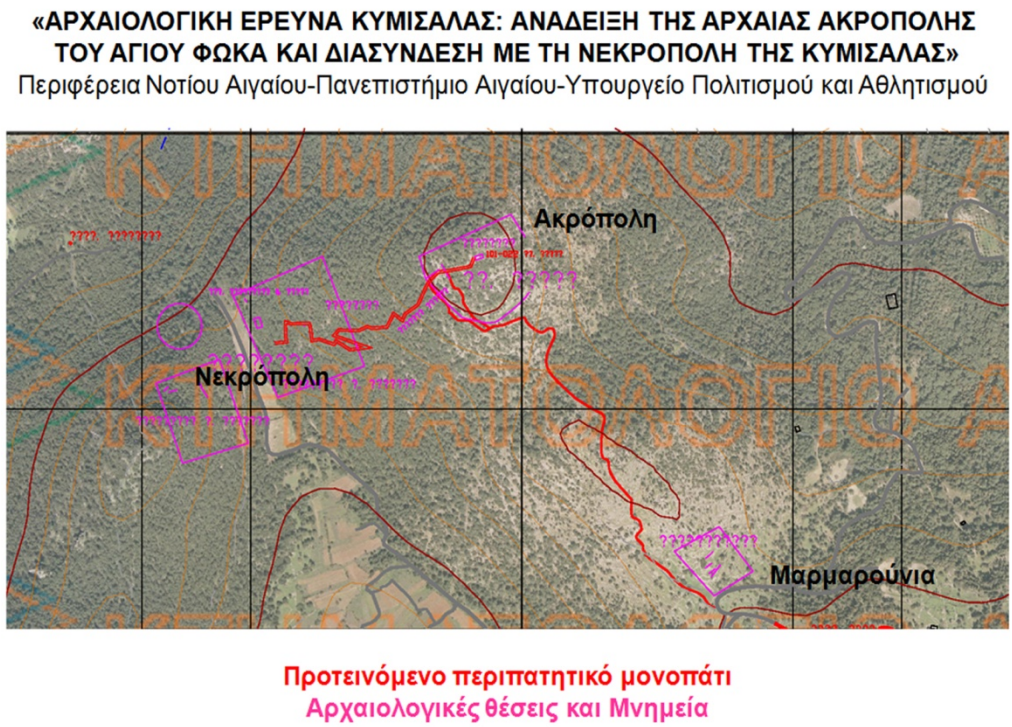

Εικ. 21. Προτεινόμενη φυσιολατρική διαδρομή

Οι εργασίες βρίσκονται σε εξέλιξη, ευελπιστώντας ότι σε περίπου έναν και μισό χρόνο από σήμερα θα αποδώσουν στην τοπική κοινωνία τις πρώτες ολοκληρωμένες περιπατητικές διαδρομές και τους πρώτους επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους.

Καθηγητής Μανόλης Ι. Στεφανάκης
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών

Επιστημονικές και Εκλαϊκευτικές Δημοσιεύσεις σχετικά με την Αρχαιολογική Έρευνα Κυμισάλας (2006-2019)

Acevedo Pardo, C., M. Farjas, A. Georgopoulos, M. Mielczarek, R. Parenti, E. Paršeliūnas, T. Schramm, D. Skarlatos, E. Stefanakis, S. Tapinaki, G. Tucci, A. Zazo, and a team of 40 students **2013**. "Experiences gained from the Erasmus Intensive Programme HERICT 2013", *6th International Conference of Education, Research and Innovation, 18th-20th November 2013*. Seville, 4424-4431.

Dreliossi-Herakleidou, A. and Litinas, N. **2017** "The inscriptions of the ancient Rhodian deme of Kymissaleis", στο M.I. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 61-74.

Georgopoulos, A., Tapinaki, S. and Stefanakis, M.I. **2018**. "ICOA908 Innovative methods for digital heritage documentation: The archaeological Landscape of Kymissala in Rhodes", *Heritage and Democracy, Scientific Symposium Publication 19th ICOMOS General Assembly*. ICOMOS India (on-line publ.: http://openarchive.icomos.org/2020/1/11._ICOA_908_Georgopoulos_SM.pdf).

Georgopoulos, A., S. Tapinaki, G.N. Makris, M.I. Stefanakis, **2014** (παρουσίαση). "Innovative Methods for Digital Heritage Documentation: The archaeological landscape of Kymissala in Rhodes", παρουσίαση στο 18th ICOMOS General Assembly and Symposium: 'Heritage and Landscape as Human Values', Firenze, Italy, 9-14 November 2014.

Leitz, S. and Kagerah, S. **2014**, "A Field trip to Rhodes. Modelling the Ancient Ruins of Kymissala", *GIM International* 8.28 (August), 26-27 (εκλαϊκευτικό).

Manousaki, E. **2017**, "The phenomenon of illegal excavations and looting of cultural resources from the area of Kymissala", στο M.I. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 111-118.

Mielczarek, M. and Stefanakis, M.I. **2019**, *Rhodes. The Ancient and Mediaeval Monuments in 1882-1884 and Count Karol Lanckoroński*, Warsow: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Mielczarek, M. and Stefanakis, M.I. **2016**, "Wizyty Karola Lanckorońskiego (1848-1933) na Rodos (The Visits to Rhodes of Karol Lanckoroński (1848-1933)", *Acta Archaeologica Lodziensia* 62, 109-117.

Salmon, N. **2018-2019**. "Archaeology in Greece 2018-2019. Excavation and documentation of the Rhodian countryside and Dodecanese islands in the first millennium BC", *Archaeological Reports* 65, 157-175.

Stefanakis, M.I. **2020** (**υπό δημοσίευση**). "Investigating land and sea routes at the territory of the ancient Deme of Kymissaleis", Rhodes, στο T. Kalayci (επιμ.) *The Archaeologies of Roads*, International Conference University of Florence, 7-8 November 2019.

Stefanakis, M.I. **2020** (**υπό δημοσίευση**) "Evidence and some speculations for the Bronze Age presence at the wider area of Kymissala, Rhodes", *ASAI*.

Stefanakis, M.I. **2017α**. *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress.

Stefanakis, M.I. **2017β**. "Kymissala: two centuries of exploration and research", στο M.I. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 1-8.

Stefanakis, M.I. **2017γ**: "*Kymissaleis*: Archaeology and landscape of an ancient Deme

in the rhodian countryside", στο M.I. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 9-34.

Stefanakis, M.I. **2017δ**. "Planning for the future: the multidimensional importance for promoting Kymissala", στο M.I. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 161-170.

Stefanakis, M.I. **2015**. "The Kymissala (Rhodes, Greece) Archaeological Research Project", *Archeologia* 66, 47-62.

Stefanakis, M.I., K. Kalogeropoulos, A. Georgopoulos and Chr. Bourbou **2015**. "The Kymissala (Rhodes) Archaeological Research Project (KARP): Multi–Disciplinary Experimental Research and Theoretical Issues", στο C. Haggis and C.M. Antonaccio (επιμ.), *Classical Archaeology in Context. Theory and Practice in Excavation in the Greek World*. Mouton: Walter de Gruyter, 259-314.

Xanthis, A. and Stefanakis, M.I. **2020** (**υπό δημοσίευση**). "The protected area of Kymissala and the contribution of the Department of Mediterranean Studies (University of the Aegean) towards its sustainable touristic development", *Επετηρίδα Μεσογειακών Σπουδών* 1.

Zarras, N. **2014** (παρουσίαση). "Apart in Life together in Death: Pagans and Christians in the Ancient Necropolis at Kymisala in Southern Rhodes", παρουσίαση στο *Isuues of Identities and Mortuary Practices in the Eastern Mediterranean, Embodied Identities: Figural and Symbolic Representation of the Self*. International Workshop, Koc University, Istanbul, 7-8 June 2014.

Βεργωτή, Θ. **2017**. «Το φυσικό περιβάλλον της Κυμισάλας», στο M.I. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 149-160.

Βεργωτή, Θ. **2010**. «Προοπτικές αειφόρου ανάπτυξης και εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Κυμισάλας του Δήμου Αταβύρου της Νήσου Ρόδου. Μια εναλλακτική πρόταση», *Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου, Τοπικές Κοινωνίες και Τριτοβάθμια Εκπαιδευτικά Ιδρύματα: Συνύπαρξη για Αειφορική Ανάπτυξη*. Ρόδος: Δήμος Ροδίων – Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Διεθνές Κέντρο Συγγραφέων και Μεταφραστών Ρόδου, προσπελάστηκε 19 Δεκεμβρίου 2019, <http://www.eulimene.eu/read/Vergoti%20Thomais.pdf>.

Βεργωτή, Θ. **2009**. *Η Αειφορική Διαχείριση Νησιωτικών Περιοχών με Πολιτισμικό και Οικολογικό Ενδιαφέρον. Η Περίπτωση της Ευρύτερης Περιοχής της Κυμισάλας στη Ρόδο*. Αδημοσίευτη Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία. Ρόδος: Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Βεργωτή, Θ., Π. Φώκιαλη και Μ.Ι. Στεφανάκης, **2013**. «Αναψυχή και εκπαίδευση στην Κυμισάλα της νήσου Ρόδου», στο Β. Παπαβασιλείου (επιμ.) *Αειφορικές Τοπικές Κοινωνίες: Πραγματικότητα ή Ουτοπία; ΠΜΣ Περιβαλλοντική Εκπαίδευση Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ.* Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 595-615.

Γεωργόπουλος, Α. **2017**. «Κυμισάλα: Τόπος εκπαίδευσης και άσκησης νέων μηχανικών», στο M.I. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 133-138.

Δημητρίου, Ε. **2017**. Η ανασκαφή στην Κυμισάλα ως μέσο αρχαιολογικής εκπαίδευσης, ευαισθητοποίησης και αφύπνισης της πολιτισμικής συνείδησης», στο M.I. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 119-132.

Ζάρρας, Ν. **2017α**. «Παλαιοχριστιανικές θέσεις και ευρήματα στην ευρύτερη περιοχή της Κυμισάλας Ρόδου. Μια πρώτη παρουσίαση», *Το Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος, 27 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013,* Μυτιλήνη: ΥΠ.ΠΟ.Α, ΕΦΑ Λέσβου, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, τ. Γ΄, 581-587.

Ζάρρας, Ν. **2017β**. «Πρωτοβυζαντινές θέσεις και ευρήματα στην περιοχή της Κυμισάλας», στο Μ.Ι. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 83-92.

Καλογερόπουλος, Κ. 2019. *Ζητήματα Αρχαιολογικής Θεωρίας και Ψηφιοποίησης Ανασκαφικών Δεδομένων*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Μυτιλήνη.

Καλογερόπουλος, Κ. **2017**. «Η αρχαιολογική θεωρία στην ανασκαφή της Κυμισάλας», στο Μ.Ι. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 105-110.

Κολοκυθάς, Δ. **2017**. **«**Η Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη στα μονοπάτια της Κυμισάλας», στο Μ.Ι. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 139-148.

Κολοκυθάς, Δ. **2011α**. «Η Διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας της Κυμισάλας της Ρόδου, στο Πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη», *Δωδεκάνησος* 5, 67-80.

Κολοκυθάς, Δ. **2011β**. *Γνώσεις και Στάσεις Εκπαιδευτικών για Θέματα Βιολογικής και Πολιτιστικής Ποικιλότητας, στο Πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη: Η Περίπτωση της Προστατευόμενης Περιοχής της Αρχαίας Κυμισάλας της Ρόδου*. Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Ρόδος: Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Κολοκυθάς, Δ., Μ.Ι. Στεφανάκης και Β. Παπαβασιλείου **2013**. «Η Μελέτη Πεδίου στο Πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη: Εκπαιδευτική Επίσκεψη στην Κυμισάλα της Ρόδου», στο Μ. Καΐλα, Α. Μόγιας, και Β. Παπαβασιλείου (επιμ.) *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία στις Αρχές του 21ου Αιώνα. Προβλήματα και Προβληματισμοί σε Εποχές Κρίσης*. Αθήνα: Διάδραση, 397-419.

Μανουσάκη, Ε. **2014α**. *Η Επίδραση του Περιβάλλοντος στη Διατήρηση των Αρχαιολογικών Χώρων: η Περίπτωση της Κυμισάλας στη Ρόδο*. Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Ρόδος: Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Μανουσάκη, Ε. **2014β**. «Η επίδραση του ανθρώπου και του φυσικού περιβάλλοντος στους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία. Το παράδειγμα της αρχαίας Κυμισάλας στη Ρόδο», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΣΤ΄, 33-54.

Μανουσάκη, Ε. και Χ. Γιαννάς **2011**. «Από τη Θεωρία στην Κυμισάλα», *ΑΙΓΑΙΟ.edu*, (Σεπτέμβρης-Οκτώβρης), 14.

Μπούρμπου, Χ. **2017**. «Η μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού από τη νεκρόπολη της Κυμισάλας», στο Μ.Ι. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 75-82.

Ξάνθης, Α. και Στεφανάκης, Μ.Ι. **2016**. «Κυμισάλα, ένα εν δυνάμει αρχαιολογικό πάρκο στην κατεύθυνση της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης», *Η Ελλάδα, η Ευρώπη και ο Κόσμος. Μελέτες για την Ευρωπαϊκή και Διεθνή Πολιτική* 7, 39-55.

Πατσιαδά, Β. **2017**. «Η νεκρόπολη της Κυμισάλας. Παρατηρήσεις για την τυπολογία των τάφων και τη μορφή των επιτάφιων μνημείων», στο M.I. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archeaopress, 35-60.

Πατσιαδά, Β. και Μ.Ι. Στεφανάκης **2014α**. «Αρχαιολογική Έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας 2006», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 61 (2006), Β΄ 2 Χρονικά,1296-1298.

Πατσιαδά, Β. και Μ.Ι. Στεφανάκης, **2014β**. «Αρχαιολογική Έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας 2009», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 64 (2009), Β΄ 2 Χρονικά, 973-974.

Πατσιαδά, Β. και Μ.Ι. Στεφανάκης **2016α**. «Σιάννα. Κυμισάλα. Συστηματική αρχαιολογική έρευνα Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου και ΚΒ΄ ΕΠΚΑ», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 65 (2010), Β΄ 2, 1743-1744.

Πατσιαδά, Β. και Μ.Ι. Στεφανάκης **2016β**. «Σιάννα. Συστηματική αρχαιολογική έρευνα Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου και ΚΒ΄ ΕΠΚΑ στην Κυμισάλα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 66 (2011), Β΄ 2, 1028-1029.

Πατσιαδά, Β. και Μ.Ι. Στεφανάκης **2016γ**. «Σιάννα. Κυμισάλα. Συστηματική αρχαιολογική έρευνα Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου και ΚΒ΄ ΕΠΚΑ», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 67 (2012), Β΄ 2, 786-787.

Πατσιαδά, Β. και Μ.Ι. Στεφανάκης (**υπό δημοσίευση**). «Κυμισάλα. Αρχαιολογική Έρευνα Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου και ΚΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 69 (2014), Χρονικά.

Σέρβου, Β.Κ. **2019**. *Αρχαιολογικά Πάρκα*: *Η περίπτωση της Κυμισάλας στη Ρόδο. Τουρισμός, Πολιτισμός, Οικονομία*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος.

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2006**. «Σκέψεις για έναν αρχαιολογικό-εκπαιδευτικό τουρισμό», *Πολιτιστικός Τουρισμός στην 3η Χιλιετία: Ρόδος–Απασχόληση–Πολιτική*. Ρόδος: Παν/μιο Αιγαίου-Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, 25-32.

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2008**. «Η Κυμισάλα και οι προοπτικές ανάπτυξης αρχαιολογικού τουρισμού στο Δήμο Αταβύρου», *Εισήγηση στο 1ο Τοπικό Συνέδριο Ρόδου Για την Ανάπτυξη και Προώθηση Δραστηριοτήτων Ειδικών και Εναλλακτικών Μορφών Τουρισμού,* 13 Δεκεμβρίου 2008, Ξενοδοχείο ΕΛΑΦΟΣ, Προφήτης Ηλίας, Δήμος Καμείρου, προσπελάστηκε 19 Δεκεμβρίου 2019, <http://www.eulimene.eu/ read/kymissala.pdf>.

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2009**. «Ο Αρχαίος Δήμος των Κυμισαλέων: Πέντε Χρόνια Έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ», *Δωδεκάνησος* 2, 93-116.

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2010α**. «Πρόταση Ίδρυσης Αρχαιολογικού – Οικολογικού Πάρκου στη Ρόδο (Αρχαία Κυμισάλα): Μία Πρόκληση για την Τοπική Ανάπτυξη», στο Η. Μπεριάτος και Μ. Παπαγεωργίου (επιμ.) *Χωροταξία – Πολεοδομία – Περιβάλλον inν 21ο Αιώνα: Ελλάδα – Μεσόγειος*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 685-702.

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2010β**. «Η Αρχαία Κυμισάλα στο Δήμο Αταβύρου: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον». *Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου, Τοπικές Κοινωνίες και Τριτοβάθμια Εκπαιδευτικά Ιδρύματα: Συνύπαρξη για Αειφορική Ανάπτυξη*. Ρόδος: Δήμος Ροδίων – Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Διεθνές Κέντρο Συγγραφέων και Μεταφραστών Ρόδου, προσπελάστηκε 19 Δεκεμβρίου 2019,, <http://www.eulimene.eu/read/>.

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2010**. «Αρχαία Κυμισάλα», *Be on Top Magazine* (Ρόδος) 1, 32-33 (εκλαϊκευτικό).

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2011**. Ένας αρχαίος Δήμος της Ρόδου έρχεται στο φως, in *ΑΙΓΑΙΟ.edu*, (Σεπτέμβρης – Οκτώβρης), 14 (εκλαϊκευτικό).

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2013α**. «Κυμισάλα: εκεί που το φυσικό περιβάλλον αγκαλιάζει τον αρχαίο πολιτισμό», *Ελληνικό Πανόραμα* 94, Ιούλιος-Αύγουστος, 142-155 (εκλαϊκευτικό).

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2013β**. «Η αρχαιολογική έρευνα του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στην Κυμισάλα της Ρόδου και η σημασία της για την τοπική ανάπτυξη», *Κέντρο Μελέτης Μεσογειακής-μεσανατολικής Πολιτικής και πολιτισμού (ΚΕ.Μ.ΜΕ.Π.)*, Τεύχος 2^{ο}, Μάρτιος-Απρίλιος, προσπελάστηκε 19 Δεκεμβρίου 2019,< http://kemmep.gr/index.php/2013-03-22-09-38-58/41-2-2013> (εκλαϊκευτικό).

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2017α**. «Όψεις της Κυμισάλας κατά τον 19^{ο} αιώνα: από τις πρώτες αρχαιολογικές περιγραφές μέχρι τις έρευνες του Alfred Biliotti (1843-1880)», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΖ΄, 28-57.

Στεφανάκης, Μ.Ι. **2017β**. «Η αρχαιολογική έρευνα Κυμισάλας (Ρόδος), 2006-2013», *Το Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος, 27 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013,* Μυτιλήνη: ΥΠ.ΠΟ.Α, ΕΦΑ ΛΕΣΒΟΥ, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, τ. Γ΄, 565-580.

Στεφανάκης, Μ.Ι. και Β. Πατσιαδά **2009-2011**. «Η αρχαιολογική έρευνα στον αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση», *Ευλιμένη* 10-12, 63-134.

Στεφανάκης, Μ.Ι. και Β. Πατσιαδά **2014α**. «Αρχαιολογική Έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας 2007», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 62 (2007), Β΄ 2 *Χρονικά*,1354-1355.

Στεφανάκης, Μ.Ι. και Β. Πατσιαδά **2014β**. «Αρχαιολογική Έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας 2008, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 63 (2008)», Β΄ 2 Χρονικά, 1305-1306.

Στεφανάκης, Μ.Ι., Β. Παπαβασιλείου και Δ. Κολοκυθάς **2011**. «Γνώσεις και απόψεις εκπαιδευτικών για την αξιοποίηση της προστατευόμενης περιοχής της αρχαίας Κυμισάλας στη Ρόδο, στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη», στο Π. Φώκιαλη, Ν. Ανδρεαδάκης και Γ. Ξανθάκου (επιμ.) *Διεργασίες Σκέψης στο Σχολείο και την Κοινωνία. Προοπτικές για ένα Αειφόρο Μέλλον*. Αθήνα: Πεδίο, 87-108.

Ταπεινάκη, Σ., Γεωργόπουλος, Α., Μακρής, Γ.Ν. και Στεφανάκης, Μ.Ι. **2017**. «Η τεχνολογική συμβολή του Εργαστηρίου Φωτογραμμετρίας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου στην αρχαιολογική έρευνα της Κυμισάλας», στο Μ.Ι. Stefanakis (επιμ.), *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archaeopress, 93-104.